

ریشه‌های هنجاری در اقتصاد مقاومتی

حسین حشمتی مولایی*

چکیده

این پژوهش با هدف بررسی انگیزه‌های مردمی به‌ویژه جامعه مسلمان در سطح عمومی و دانشگاهی در رابطه با الزامات اقتصاد مقاومتی در پرتو هنجارهای دینی در مساجد عمومی و مساجد دانشگاهی با روش پیمایشی انجام شده است. برای انتخاب نمونه از روش نمونه‌گیری دو مرحله‌ای (بر حسب نوع مسجد: عمومی و دانشگاهی و مرحله دوم نمونه‌گیری تصادفی) استفاده شد. داده‌های مورد نیاز با به‌کارگیری پرسشنامه گردآوری شد. برای تجزیه و تحلیل اطلاعات در خصوص انگیزه پرسش‌شوندگان در رابطه با اقتصاد مقاومتی می‌توان این روش پژوهش را از نوع پیمایشی دانست. در این پژوهش جامعه آماری، نمازگزاران در مساجد عمومی و مساجد دانشگاهی هستند که در طول سال (۱۳۹۳) مورد بررسی و در تهران به نماز در مساجد عمومی و مساجد دانشگاهی مبادرت نموده‌اند.

به طور کلی، در این پژوهش پس از بررسی روایی پرسش‌ها در مرحله نخست، از دو روش محاسبه آلفای کرونباخ، برای کل پرسشنامه و نیز محاسبه آلفای کرونباخ برای اجزای پرسشنامه، (برای بررسی پایایی) مورد ملاحظه قرار گرفت که با توجه به پایایی لازم در تمام موارد، قابلیت اعتماد نسبی بر اساس نتایج آماری، مورد تأیید قرار گرفت. طبق این پژوهش تأکید پاسخگویان مساجد عمومی بیشتر بر تأثیر «دور اندیشی» و «اعتدال معیشتی» و تأکید دانشگاهیان بیشتر بر «نظارت‌پذیری» و «فرصت‌آفرینی» بوده است.

واژگان کلیدی: اقتصاد مقاومتی، هنجارهای نهایی، دور اندیشی، اعتدال معیشتی، نظارت‌پذیری و فرصت‌آفرینی.

طبقه‌بندی JEL: P41, Z12

* عضو هیأت علمی بازنشسته مؤسسه عالی بانکداری ایران و عضو هیأت مدیره انجمن علمی اقتصاد اسلامی ایران.
heshmatimail@gmail.com

۱. مقدمه

"اقتصاد مقاومتی" نخستین بار در سخنان مقام معظم رهبری و در مقابله با تحریم‌های بی‌سابقه‌ای که قدرت‌های مسلط اقتصادی و نظامی دنیا بر جمهوری اسلامی ایران تحمیل کردند، مطرح شد. اگر چه بدون درنگ رسانه‌های غربی کوشش نمودند که برای این مفهوم واژه مترادفی را در متون اقتصاد متداول خود بیابند، ولی با توجه به اینکه مفهوم اقتصاد مقاومتی اصولاً در متون اقتصاد تبیین است، دچار نوعی مبهم‌گویی و تشتت برداشت شده و در نهایت، تاکنون نیز نتوانسته‌اند درک درستی از این مفهوم داشته باشند. به این ترتیب با توجه به اینکه این واژه در فرهنگ مسلط اقتصادی جهان نخستین بار مطرح می‌شد، برخی رسانه‌های غربی^۱ آن را با عنوان «اقتصاد مقاومت»،^۲ برخی دیگر آن را بر اساس نوشته‌های آدام رز^۳ و به‌ویژه برینگوگلیو و دیگران^۴ مترادف با «تاب‌آوری اقتصادی»^۵ در مقابله با سوانح و برخی دیگر که تصور می‌کردند چیزی شبیه این عنوان را در اندیشه اقتصادی خود داشته‌اند، آن را در چارچوب «اقتصاد جنگ»^۶ نیز تلقی نمودند.^۷ این در حالی بود که اقتصاد مقاومتی با هیچ یک از عبارات پیش‌گفته، اگرچه تا حدودی شبیه، ولی اصالتاً هم معنی و قابل مفاهمه بر اساس دکترین اقتصادی متداول نبوده است.

مفهوم اقتصاد مقاومتی در ابلاغیه‌ای که در تاریخ ۲۹ بهمن ماه ۱۳۹۲، قوای سه‌گانه و رئیس مجمع تشخیص مصلحت نظام را مورد خطاب قرار می‌داد، به شرح زیر بود:

«ایران اسلامی با استعدادهای سرشار معنوی و مادی و ذخایر و منابع غنی و متنوع و زیرساخت‌های گسترده و مهم تر از همه، برخورداری از نیروی انسانی متعهد و کارآمد و دارای عزم راسخ برای پیشرفت، اگر از الگوی اقتصادی بومی و علمی برآمده از فرهنگ انقلابی و اسلامی که همان اقتصاد مقاومتی است، پیروی کند نه تنها بر همه مشکلات اقتصادی فائق می‌آید و دشمن را که با تحمیل

1. Associated Press. (2014).

2. Economy of Resistance

3. Adam Rose. (2004).

4. Briguglio and G Cordina and Farrugia and Vella. (2009).

5. Economic Resilience

6. War Economy

7. American Enterprise Institute. (2014).

یک جنگ اقتصادی تمام عیار در برابر این ملت بزرگ صف‌آرایی کرده، به شکست و عقب‌نشینی وا می‌دارد، بلکه خواهد توانست در جهانی که مخاطرات و بی‌اطمینانی‌های ناشی از تحولات خارج از اختیار، مانند بحران‌های مالی، اقتصادی، سیاسی و ... در آن رو به افزایش است، با حفظ دستاوردهای کشور در زمینه‌های مختلف و تداوم پیشرفت و تحقق آرمان‌ها و اصول قانون اساسی و سند چشم‌انداز بیست ساله، اقتصاد متکی به دانش و فناوری، عدالت بنیان، درون‌زا و برون‌گرا، پویا و پیشرو را محقق سازد و الگویی الهام‌بخش از نظام اقتصادی اسلام را عینیت بخشد.

..... لازم است قوای کشور بی‌درنگ و با زمان‌بندی مشخص، اقدام به اجرای آن کنند و با تهیه قوانین و مقررات لازم و تدوین نقشه راه برای عرصه‌های مختلف، زمینه و فرصت مناسب برای نقش‌آفرینی مردم و همه فعالان اقتصادی را در این جهاد مقدس فراهم آورند تا به فضل الهی حماسه اقتصادی ملت بزرگ ایران نیز همچون حماسه سیاسی در برابر چشم‌جهانیان رخ نماید. از خداوند متعال توفیق همگان را در این امر مهم خواستارم».

با دقت در عبارات به کار رفته در این ابلاغیه می‌توان تا حدود زیادی ویژگی‌های اقتصاد مقاومتی را مورد ملاحظه قرار داد:

در واقع اقتصاد مقاومتی، به عنوان الگوی اقتصادی بومی و علمی و برآمده از فرهنگ انقلابی و اسلامی تعریف شده است. به این ترتیب می‌توان گفت که اقتصاد مقاومتی یک رویکرد کوتاه‌مدت و هله‌ای و اقدامی صرفاً تدافعی نیست؛ بر خلاف نظریات اقتصاد مادی که اقتصاد مقاومتی را حرکتی موردی یا کوتاه‌مدت تلقی می‌کنند، این رویکرد نگرشی راهبردی در اقتصاد ایران دارد و یک اقدام فراگیر و همیشگی را شامل می‌شود. این تعریف با تکیه به سیاست‌های ابلاغی رهبر معظم انقلاب، رویکردی اجباری و دوراندیشانه دارد. در این رویکرد، در پی «اقتصاد ایده‌آلی» هستیم که هم اسلامی باشد و هم ما را به جایگاه اقتصاد اول منطقه برساند؛ اقتصادی که برای جهان اسلام الهام‌بخش و کارآمد بوده و زمینه‌ساز تشکیل «تمدن بزرگ اسلامی» خواهد بود. بنابراین، در الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، یکی از مؤلفه‌های مهم الگو می‌باید متضمن تعالی فرهنگ انقلابی و اسلامی باشد. به همین

دلیل برای شاخص‌سازی این مؤلفه‌ها لزوماً باید از نهادها و هنجارهای اقتصاد اسلامی برآمده از کتاب و سنت یاری گرفت.

بر اساس هنجارهای اسلامی، در قرآن کریم یاری جستن و توفیق انسان در مقاومت و مقابله با چالش‌ها و نیز بهره‌برداری مطلوب از فرصت‌ها، به دو نهاد توأمان صبر و نماز مربوط شده است: (وَ اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ وَ إِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ) (قرآن کریم، سوره بقره آیه ۴۵) "و از صبر و نماز یاری جوید و این کار یعنی یاری جستن از صبر و نماز امر سختی است، مگر برای کسانی که به مرحله خشوع رسیده باشند."

اگرچه عوامل گوناگونی در اقتصاد مقاومتی مؤثرند، ولی با توجه به رهیافت هنجاری^۱ اقتصاد اسلامی،^۲ جمع صبر و نماز توانایی ویژه‌ای را تداعی می‌نماید که انسان با توسل به آن می‌تواند موانع بزرگ را به سهولت بر طرف سازد. بسیاری از کسانی که نماز می‌خوانند و صبر ندارند و کسانی که در برخی جنبه‌های زندگی صبورند، اما نماز نمی‌خوانند. توانایی انسان در جمع صبر و نماز او را به تعادلی از توان هنجاری می‌رساند که در این مرحله ترکیب آن دو موجب برآیندی پویا، نه تنها در رفع موانع بلکه راهگشای فرصت‌های نوظهور و ارتقای سرمایه اجتماعی^۳ خواهد بود. در واقع، این سرمایه اجتماعی که به نگرش‌ها، ارزش‌ها، هنجارها، شبکه‌ها و اعتماد اجتماعی مربوط می‌شود، مرحله‌ای از رشد، بلوغ و کمال شخصیتی، روانی و معنوی در انسان است که در آن شخص در اثر شناخت بالایی که نسبت به خداوند دارد از مقاومتی برخوردار می‌شود که می‌تواند چالش‌های بزرگی را از میان بردارد و فضای آتشی را به گلستانی بالنده تبدیل نماید. این مرحله از سرمایه اجتماعی در هیچ یک از مکاتب اقتصادی یا روان‌شناسی علمی متداول مادی قابل تعریف و شناخته شده نیست. تأکید بر مفهوم صبر هدفمند مهم‌ترین ویژگی هنجاری در اقتصاد مقاومتی است، ولی باید توجه داشت که مفهوم صبر برخلاف مفهوم عامیانه آن که نوعی بی‌تفاوتی و کاهلی است، مبتنی بر مفهومی بسیار متری و

1. Normative Economic Approach

۲. واژه «هنجاری» به عنوان مترادف فارسی کلمه لاتین «نورماتیو» نخستین بار در کتاب «نظریه‌ای بر اقتصاد اسلامی» به کار گرفته شد. برای مطالعه بیشتر به این منبع مراجعه فرمایید: حشمتی م (۱۳۵۹).

3. Social Capital

راهگشاست که با تکیه به مفهوم متعالی آن^۱ در فرهنگ اصیل اسلامی کوتاه‌ترین راه در زدودن چالش‌ها و موانع و نیز دستیابی به مراحل کمال اقتصادی را تداعی می‌نماید.

صبر و بردباری یکی از ویژگی‌های شخصیت آدمی است که نقش زیادی در نحوه رفتار و عملکرد او دارد. امام علی (ع) صبر را یکی از ارکان ایمان می‌داند، از نظر ایشان صبر رأس و اساس ایمان است.

علیکم بالصبر؛ فان من الایمان کالراس من الجسد، و لا خیر فی جسد لا راس معه، و لا فی ایمان لا صبر معه

"بر شما باد که صبر و بردباری پیشه کنید؛ زیرا همان گونه که سر، نشانه حیات بدن است، صبر نیز دلیل ایمان است و بدنی که سر در آن نباشد، خیر و حیات در آن نیست و ایمانی که همراه با صبر نباشد، ارزشی ندارد" (نهج البلاغه، ج، ۸۲). بر خلاف مفهوم عامیانه که صبر را مترادف با بی‌حرکی و تحمل ظلم تلقی می‌کند، مفهوم صبر در متون اسلامی و بر اساس فرمایش علی علیه‌السلام در یک تأویل حکیمانه مبتنی بر چهار رکن است که عبارتند از شوق، هراس، زهد و انتظار^۲ (نهج البلاغه، ج، ۳۱)

در واقع، اقتصاد مقاومتی زمانی می‌تواند از موفقیت مطلوبی برخوردار باشد که واحد انسانی (فرد با جامعه)، استقامت را با تکیه به عناصر چهارگانه پیش گفته صبر که بعداً در مورد آن توضیح بیشتری خواهیم داد، بر پا دارد.

۱. تا حدودی می‌توان مترادف (Economics of Patience) را، با توجه به محتوای "اثباتی - هنجاری" آن برای مفاهیم غربیان از اقتصاد مقاومتی، مطرح نمود.

۲. الصبر منها علی اربع شعب: علی الشوق و الشفق، و الزهد، و الترقب: فمن اشتاق الی الجنة سلا عن الشهوات؛ و من اشفق من النار اجتنب المحرمات؛ و من زهد فی الدنيا استهان بالمصیبات؛ و من ارتقب الموت سارع الی الخیرات "صبر از پایه‌های ایمان است و بر چهار شعبه است: اشتیاق، هراس، زهد و انتظار، هر کس مشتاق بهشت است، از شهوات و خواهش‌های نفسانی به دور است و هر کس از آتش دوزخ بهراسد از محرّمات دوری کند، هر کس در دنیا زهد ورزد، مصیبت‌ها را سبک شمرد، هر کس که منتظر مرگ باشد به سوی نیکی‌ها بشتابد."

۲. بیان نظری

ضرورت تأکید بر فرهنگ اسلامی استقامت و طراحی یک الگوی مشخص از فرهنگ و شیوه زندگی متناسب با اقتصاد مقاومتی برای عموم مردم به‌ویژه برای مدافعان انقلاب و نظام مقدس جمهوری اسلامی ایران، مبرهن است؛ بنابراین، به کمک آنهایی که قائل به صحت و صدق ایده اقتصاد مقاومتی هستند، باید مشخص شود که چه الگویی برای بدنه اجتماعی در رابطه با نیازها و مقتضیات انقلاب می‌تواند کاربرد داشته باشد. ابتدا باید دولت را در سبک اداره امور و سپس مردم را به فرهنگ و سبک زندگی متناسب با انقلاب تشویق و همراهی کرد تا بدین وسیله فرهنگ و سبک زندگی متناسب با مقتضیات انقلاب را در جامعه پُررنگ‌تر کنیم.

وقتی یک نهاد هنجاری و شیوه زندگی بر اساس صبر و بر اساس ریشه‌های آن در متون اسلامی، یعنی ارکان چهارگانه «دور اندیشی» ناشی از شوق، «نظارت‌پذیری» ناشی از هراس، «اعتدال معیشتی» ناشی از زهد و «فرصت آفرینی» ناشی از انتظار، را طراحی کردیم، می‌توانیم به کارآمدی آن امیدوار باشیم. توجه به معنویت دینی در این چهار عنصر، نقشی اساسی ایفا می‌کند. البته طبیعی است که جنگ نظامی برای مردم ملموس و باورپذیرتر باشد، اما جنگ نرم‌افزاری این‌گونه نیست. بنابراین، وجود روحیه جهادی منبعث از آموزه‌ها و هنجارهای دینی در آن سبک زندگی بسیار مهم و کلیدی است. در روایات این عبارت وجود دارد که اگر کسی در میدان جنگ نبوده باشد یا در دلش حدیث جهاد نخواند، به‌گونه‌ای از نفاق زندگی را ترک می‌کند.^۱

به این ترتیب بررسی نگرش‌ها در اقتصاد مقاومتی را بهتر است از اماکن هنجارپذیر یعنی مساجد جستجو نماییم و آنگاه به عرصه عموم علاقه‌مندان انقلاب گسترش دهیم تا چهره زندگی را از اتراف، اسراف و بی‌تفاوتی بزداییم. این مهم باید در فضای هنجارپذیر تقویت شود و در تعلیم و تربیت رسمی و غیر رسمی اقتصاد متناسب با انقلاب اسلامی مورد پیگیری قرار گیرد. در این حال، فضای نماز تعهدآور یعنی نماز همراه با صبر، کمک خواهد کرد تا مهندسی فرهنگی برای دستیابی به اقتصاد مقاومتی، تحقق یابد. بنابراین، مهم‌ترین عامل مبتنی بر هنجارهای نهایی در اقتصاد مقاومتی در یک

۱. پیغامی، (۱۳۹۱).

جامعه اسلامی، بر پایه «صبر» و در واقع مبانی چهارگانه آن (یعنی دوراندیشی، نظارت‌پذیری، اعتدال معیشتی و فرصت‌آفرینی) شکل می‌گیرد. در این حال، با استناد به هنجارهای نهایی (منصوص)، این مقوله می‌تواند سرمایه عظیم اجتماعی و نرم‌افزاری، در راستای اقتصاد مقاومتی مهیا نموده و افراد و جامعه را در این راستا استوار سازد.

همان‌طور که گفتیم، بر اساس فرمایش حضرت علی (ع) صبر بر پایه چهار رکن اساسی: شوق، هراس، زهد و انتظار استوار است. با تعبیری مسئولانه، شوق مستلزم «دوراندیشی» و دوراندیشی فرآیندی دانش پایه است، همچنین، تعبیر مسئولانه از عنصر انتظار، «فرصت‌آفرینی» است. در این حال فرصت‌آفرینی در بستر زهد و به تعبیری تأمین «اعتدال معیشتی» در حد نیاز متعارف و حذف معیشت اسراف‌گونه تحقق می‌یابد و قدرت واحد انسانی (فرد و جامعه) را در فراهم‌سازی و خلق فرصت‌ها ارتقا می‌بخشد. سرانجام، بر اساس عنصر هراس، یا به تعبیری رویکرد «نظارت‌پذیری»، همواره چالش‌ها و موانع محتمل باید در اقتصاد مقاومتی مورد ملاحظه و بازبینی همه جانبه قرار گیرد. به این ترتیب با توجه به اینکه تعریف هر مقوله هنجاری باید متکی به هنجارهای نهایی (منصوص) باشد، به‌طور کلی می‌توان گفت:

اقتصاد مقاومتی فرآیندی فرصت‌آفرین و دوراندیشانه (دانش پایه) در جهت تأمین معیشت اعتدالی، همراه با نظارت همه جانبه بر چالش‌هاست.

با پذیرش پایه‌های هنجاری اقتصاد مقاومتی در راستای استعانت از صبر، به بررسی میدانی تأثیر عناصر چهارگانه پیش‌گفته پرداختیم به این امید که مخاطبانی باشند که با بررسی علمی تأثیر هریک از این عناصر در محیط‌های اجتماعی، این عوامل را مورد شناسایی و رتبه‌بندی قرار داده و در راستای تحقق نرم‌افزاری اقتصاد مقاومتی بتوان از آن بهره‌برداری نمود. در حال به‌نظر می‌رسد تمام عوامل مؤثر بر اقتصاد مقاومتی زیر مجموعه‌ای از مؤلفه‌های چهارگانه یادشده خواهد بود.

۳. روش پژوهش

در خصوص روش این پژوهش که با هدف بررسی انگیزه‌های مردمی در استحکام بخشیدن به اقتصاد مقاومتی در پرتو هنجاری صبر و با استفاده از نظریه برنامه‌ریزی بر اساس نگرش‌ها و عقاید جامعه مورد

بررسی،^۱ پاسخ نمازگزاران در مساجد عمومی و مساجد دانشگاهی که به نظر می‌رسد نزدیکترین ارتباط را با هنجارهای جامعه اسلامی دارند، بر اساس روش توصیفی پیمایشی^۲ مبنای پژوهش قرار گرفت. برای انتخاب نمونه از روش نمونه‌گیری دو مرحله‌ای (ابتدا طبقه‌ای، بر حسب متغیرهای نوع مسجد: عمومی و دانشگاهی و بعد روش نمونه‌گیری تصادفی) استفاده شد. داده‌های مورد نیاز با به‌کارگیری مصاحبه و پرسشنامه گردآوری شد. برای تجزیه و تحلیل اطلاعات در خصوص تأثیر هنجارها در اقتصاد مقاومتی می‌توان روش این پژوهش را از نوع پیمایشی دانست. در این پژوهش جامعه آماری، نمازگزاران در مساجد عمومی و مساجد دانشگاهی هستند که در طول سال ۱۳۹۳ و در تهران به نماز در مساجد عمومی و مساجد دانشگاهی مبادرت نموده‌اند. تعداد نمونه در این پژوهش، با توجه به جدول "کرجسی و مورگان"^۳ حدود ۱۱۰ واحد و با توجه به غیرقابل استفاده بودن برخی از پرسشنامه‌های دریافتی، استناد پژوهش شامل بقیه موارد است.

به‌طور کلی در این پژوهش پس از بررسی روایی پرسش‌ها در مرحله اول، از دو روش محاسبه یعنی آلفای کرونباخ^۴ برای کل پرسشنامه و نیز محاسبه آلفای کرونباخ برای اجزای پرسشنامه، به‌منظور بررسی پایایی^۵ مورد ملاحظه قرار گرفت که باتوجه به پایایی لازم در تمام موارد، قابلیت اعتماد نسبی بر اساس نتایج آماری، در زیر ارائه می‌شود.

۴. یافته‌ها

نتایج آماری بر اساس چهار عامل ناشی از هنجارهای اسلامی بر اساس کلام امام علی (ع) در خصوص ارتقای اقتصاد مقاومتی، یعنی "دور اندیشی"، "نظارت‌پذیری"، "اعتدال معیشتی" و "فرصت آفرینی" در جامعه نمازگزاران مساجد عمومی و نیز در جامعه نمازگزاران دانشگاهی به‌شرح زیر مورد بررسی قرار گرفت.

-
1. Jones. (1976).
 2. Survey
 3. Krejcie and Morgan
 4. Alpha Cronbach's
 5. Reliability

به منظور بررسی این شاخص در رابطه با سنجش تأثیر هنجارهای دینی در اقتصاد مقاومتی، پرسش‌هایی به صورت گویه‌های چهارگانه زیر طراحی و از نمازگزاران (مساجد عمومی و مساجد دانشگاهی) مورد پرسش قرار گرفت:

- نقش فرهنگ (هنجارهای) دینی در ایجاد «دور اندیشی» در رابطه با اقتصاد مقاومتی چقدر است؟
 - آیا فرهنگ (هنجارهای) دینی می‌تواند نقش «نظارت‌پذیری» در اقتصاد مقاومتی را تقویت نماید؟
 - تا چه حد فرهنگ (هنجارهای) دینی بر «اعتدال معیشتی» مؤثر است؟
 - آیا فرهنگ (هنجارهای) دینی می‌تواند به «فرصت آفرینی» اقتصادی کمک نماید؟
- برای طراحی پرسش‌ها از طیف پنج گزینه‌ای لیکرت^۱ به صورت جدول ۱ استفاده شد.

جدول ۱. امتیاز بندی پرسش‌های "نقش فرهنگ (هنجارهای) دینی در اقتصاد مقاومتی"

پاسخ	کم تأثیر	تا حدی مؤثر	نیمه مؤثر	مؤثر	کاملاً مؤثر
امتیاز	۱	۲	۳	۴	۵

مأخذ: یافته‌های این پژوهش.

در واقع گزینه پاسخ‌دهندگان در خصوص هر یک از گویه‌های مورد بررسی با توجه به ارزش امتیازی که پاسخگویان انتخاب می‌نمایند، استخراج و محاسبه شده و از این طریق می‌توان نگرش پاسخگویان در هر جامعه آماری را ارزیابی کرد.

طبق جدول ۲، استخراج نتایج نشان داد که پرسش‌ها از پایایی لازم برخوردارند؛ به طوری که با حذف هر یک از گویه‌ها تأثیر معناداری در ضریب آلفای کرونباخ که برابر ۰/۹۴۳ محاسبه شده است، مشاهده نمی‌شود.

جدول ۲. بررسی پایایی گویه‌ها در پرسشنامه " نقش فرهنگ (هنجارهای) دینی در اقتصاد مقاومتی "

آلفای کرونباخ پس از حذف گویه	همبستگی گویه ها	واریانس امتیاز پس از حذف گویه	میانگین امتیاز پس از حذف گویه	گویه های مورد بررسی
۰/۹۳۷	۰/۸۲۵	۷/۸۸۶	۷/۷۱۵۸	دور اندیشی
۰/۹۱۵	۰/۸۹۴	۷/۳۷۲	۸/۰۱۰۵	نظارت پذیری
۰/۹۳۱	۰/۸۴۵	۷/۹۳۳	۷/۴۹۴۷	اعتدال معیشتی
۰/۹۱۶	۰/۸۹۵	۷/۰۴۸	۷/۱۲۶۳	فرصت آفرینی

مأخذ: یافته‌های این پژوهش.

به این ترتیب می‌توان به ارزش به‌دست‌آمده از هر یک از گویه‌ها در مساجد عمومی و مساجد دانشگاهی دست یافت و این نکته می‌تواند برای برنامه‌ریزان فرهنگ هنجاری در رابطه با اقتصاد مقاومتی بسیار مفید باشد؛ زیرا شناخت انگیزه‌های پاسخگویان که به نوعی نیروی خط مقدم در اقتصاد مقاومتی تلقی می‌شوند از اهمیت فراوانی برخوردار است. بنابراین، می‌توان نتیجه پاسخ‌ها را با توجه به عوامل مؤثر در نقش فرهنگ (هنجارهای) دینی به تفکیک مورد بررسی قرار داد:

۴-۱. دور اندیشی

به‌طور کلی، پژوهش در مورد شکل‌گیری پدیده‌ها در آینده و مسائل مرتبط با آن پیشینه‌ای طولانی دارد. این مسأله در رابطه با اقتصاد و نوع معیشت انسان‌ها بیشتر مورد توجه بوده است. معمولاً در همه زمان‌ها مردم می‌خواهند بدانند که چه چیزهایی در سر راه زندگی آنها قرار خواهد گرفت. البته فرآیند شناسایی آینده و نیز نحوه تفکر راجع به آینده در گذر زمان شاهد تغییراتی بوده و عموماً از یک رویه فلسفی و تخیلی به روش‌هایی اصولی و عقلانی تحول یافته است.

در متون اسلامی "دور اندیشی" به عنوان یک صفت کمال یافته انسانی مورد تلقی قرار گرفته و مولایمان امیرمؤمنان علی (ع) خردمندترین انسان‌ها را افرادی می‌داند که آینده‌نگری و عاقبت اندیشی بیشتری دارند، به‌طوری که می‌فرمایند:

اعقل الناس انظرهم فی العواقب؛

خردمندترین مردم، عاقبت اندیش‌ترین آنهاست (غررالحکم، حدیث ۳۳۶۷).

در یک تفکر سنتی اعتقاد غالب مردم بر این بود که ما نمی‌توانیم آینده را تغییر دهیم و این سرنوشت ما است که تعیین‌کننده آینده است و مردم تنها در انتظار مدینه فاضله‌ای بودند که از عالم غیب و یا از جایی دیگر قرار است سرنوشت آنها را تعیین کند. گاهی به نظر می‌رسد که ترویج این فرهنگ تعمدی بوده و چه بسا تزریق این پارادایم مُسکّن و آرام‌بخش در فرهنگ عمومی، قدرت‌های متکثر و استعماری را برای چپاول بیشتر و بدون مانع اعتراضی، تجهیز نموده است، ولی امروزه با توسعه ارتباطات به مرور زمان این تفکر تقویت می‌شود که تنها اعمال امروز ما تعیین‌کننده فردای ما خواهد بود و آینده انسان در گرو انتخاب امروز اوست (قرآن کریم، مدثر ۳۸)^۱ بنابراین، اگر قرار است اقتصاد اسلامی به منزله اقتصادی عادلانه، پایدار و بالنده به وجود آید، تنها با نگرشی هدفمند و با برنامه‌ای دوراندیشانه و رشد آمیز و حمایت از شایسته‌سالاری اجرایی است که می‌توان بدان دست یافت.

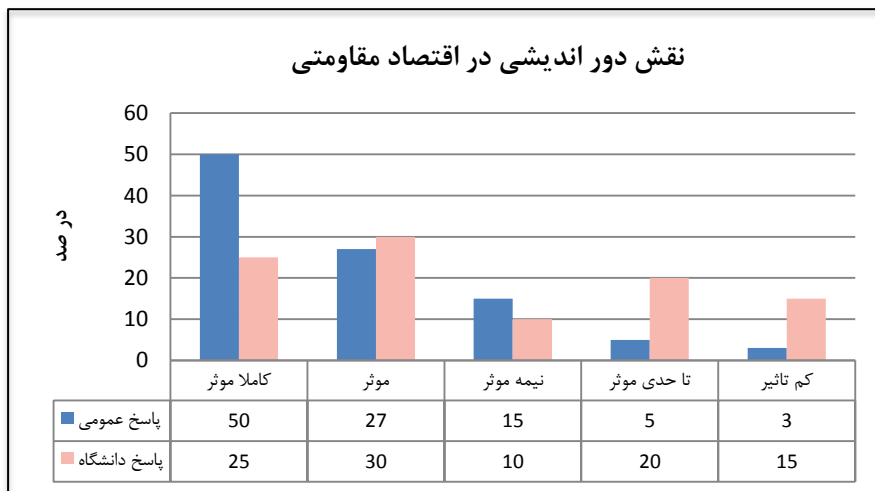
با توجه به «میان رشته‌ای»^۲ بودن اقتصاد اسلامی،^۳ دستیابی به چنین اقتصادی به یقین باید از تعهد جامع و همه جانبه آغاز شود. بنابراین، با توجه به این که مهم‌ترین نشانه آشکار و بیشترین احتمال در قبول تعهد جامع یک فرد می‌تواند اعتقاد دینی تلقی شود، با مراجعه به مساجد عمومی و مساجد دانشگاهی نقش دوراندیشی در مقایسه با سه‌گویی دیگر، در رابطه با اقتصاد مقاومتی مورد پرسش قرار گرفت که نتیجه را می‌توان در نمودار و جدول ۳ مورد بررسی قرار داد.

۱. سوره مدثر، آیه ۳۸، کل نفس بما کسبت رهینه: "هرکس در گرو دستاورد خویش است."

2. Inter-disciplinarily

۳. حشمتی، (۱۳۸۶).

نمودار و جدول ۳. در صد فراوانی گویه‌ها؛ نقش دور اندیشی در اقتصاد مقاومتی

مأخذ: یافته‌های این پژوهش.

همان‌طور که ملاحظه می‌شود، در خصوص نقش دوراندیشی بیشتر پاسخگویان اهمیت این عامل را مهم تلقی نموده‌اند، ولی در مساجد عمومی این عامل با اهمیت بیشتری مورد ملاحظه قرار گرفته است. شاید بتوان این مسأله از این جهت توجیه نمود که متوسط سنی پاسخگویان در مساجد عمومی نسبت به مساجد دانشگاهی بالاتر است و در هر حال از تجربه بیشتری برخوردارند. با توجه به وضعیت چند جانبه فشارهای اقتصادی، سیاسی و حتی تهدیدهای نظامی و منطقه‌ای، دوراندیشی در اقتصاد مقاومتی باید شامل تمام راهکارها و نهادهایی باشد که به نحوی می‌توانند در رابطه با تحکیم اقتصاد ایران مؤثر باشند.

بنابراین، نقش هماهنگی نهادها، جزئی از برنامه دوراندیشانه‌ای است که در راستای اقتصاد مقاومتی می‌تواند مؤثر باشد. در این رابطه نباید صرفاً و به‌طور مستقل، نقش یک یا چند نهاد در نظر گرفته شود؛ زیرا حتی اگر چند نهاد به‌خوبی عمل نمایند ولی نهادهای دیگر هماهنگی لازم را تأمین نکنند، مانند این است که احتراق بنزین در ماشین صورت می‌گیرد، ولی چرخ‌ها و اجزای دیگر ماشین در جایگاه خود قرار ندارد. در این صورت ماشین اقتصادی حتی اگر فرض کنیم که مانند سال‌های

پیشین به طرف عقب (رشد منفی) حرکت نکند، ارزش حرکتی آن به مراتب کمتر از هزینه فرصتی خواهد بود که صرف آن می‌شود.

۴-۲. نظارت‌پذیری

همان‌طور که پیشتر گفته شد، یکی از ارکان صبر، هراس و نظارت دائمی بر حوادث و لغزش‌هاست، این امر همراه با استمرار نظارتی و پندآموزی از چالش‌ها تقویت می‌شود. بنابراین صبر واقعی، روحیه نظارت‌پذیری را چه در سطح فردی و چه در سطح اجتماعی رشد می‌دهد. به همین دلیل امام علی (ع) در موارد مختلف بر این امر تأکید می‌نماید. حضرت برای این که عقل و حق‌طلبی و درستکاری را در انسان‌ها تقویت نماید، تا بر اثر آن به دور از چشم ناظران حکومتی و قاطبه امت دست به خطا و تخلف نزنند، موضوع تقوای الهی، ترس از فرجام تخلف و نافرمانی، نظارت همیشگی و دقیق الهی به امور و اهمیت حقوق مردم را در خطبه‌ها، نامه‌ها و تذکرات متعدد یادآور می‌شود. از کوتاه‌بودن دوران امانت‌داری و حتمیت حسابرسی و کیفردهی خبر می‌دهد و مرگ، قیامت، بهشت و جهنم را یادآور می‌شود، تا کارگزاران دوران فرمانروایی را «طعمه» ندیده، فرصت طلبی و آزمندی نکنند، بلکه آن را به دید امانت نگریسته، نظارت الهی را جدی و همیشگی بدانند و صداقت ورزی را پیشه خود سازند.

امام علی (ع) پس از تبیین روشنگری‌های لازم درباره توجه مأموران دولتی به نظارت الهی و تأکید بر عدم غفلت آنان از این مهم، نظارت بیرونی را نیز مطرح نموده و بر ضرورت آن به‌منظور سلامت نظام سیاسی و پایداری آن اصرار می‌ورزد و در نامه‌ای خطاب به اشعث بن قیس کندی می‌فرماید:

« وَ إِنْ عَمَلَكَ لَيْسَ لَكَ بِطَعْمَةٍ وَ لَكِنَّهُ فِي عُنُقِكَ أَمَانَةٌ وَ أَنْتَ مُسْتَرْعَى لِمَنْ قَوْفَكَ لَيْسَ لَكَ أَنْ تَفْتَاتَ فِي رَعِيَّتِهِ وَ لَا تُخَاطِرَ إِلَّا بِوَبْقِيَّتِهِ وَ فِي يَدَيْكَ مَالٌ مِنْ مَالِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ أَنْتَ مِنْ خُرَّانِهِ حَتَّى تُسَلِّمَهُ إِلَيَّ وَ لَعَلِّي أَلَا أُكُونَ شَرًّا وَ لَا تَبِكَ لَكَ » (نهج البلاغه، نامه ۵)

"فرمانداری برای تو، وسیله آب و نان نیست، بلکه امانتی در گردن توست و تو، تحت نظر مافوق خود می‌باشی. حق نداری درباره رعیت استبداد به خرج دهی و نه به کار خطیری اقدام کنی،

مگر اطمینان داشته باشی که از عهده‌اش بر می‌آیی، اموال خدا، در اختیار توست و تو، یکی از خزانه‌داران او می‌باشی که آن را به من تسلیم کنی و من امیدوارم برای تو فرمانروای بدی نباشم." در عین حال پیامبر عظیم الشان اسلام در نخستین تلاش‌های خویش برای برپایی نظام سیاسی اسلام و در ملاقات با نمایندگان مدینه، که بعدها به عنوان انصار شهرت یافتند، پس از آن که انصار با آن حضرت دیدار نمودند و به ایشان ایمان آورده و بیعت کردند، برای هر طایفه از طوایف آنان یک یا دو نفر را به عنوان نقیب نصب فرمود تا اوضاع آنان را از نزدیک تحت نظر داشته باشد و جریان اسلام‌گرایی و گذر جامعه از جاهلیت به توحید را کنترل نمایند.^۱

می‌توان گفت از اقدامات دیگر پیامبر، تعیین عریف (نقیب و ناظر) برای قبایل گوناگون بود. افرادی مانند جندب بن النعمان و رافع بن خدیج برای نظارت بر امور قبایل و گزارش از وضعیت سیاسی و دینی آنان که در مدینه مأمور شدند و حضرت در مورد بازار و امور اقتصادی نیز نظارت دقیق داشت و دستگاه نظارتی خود را با گماشتن سعید بن العاص بر بازار مکه و عمر بن الخطاب بر بازار و تجارت مدینه، تقویت نمود.^۲

همزمان با گسترش قلمرو اسلام و انباشت تجارب حکومتی، نظارت نیز از جنبه کمی و کیفی توسعه یافت و پیامبر اسلام (ص) از زنان نیز به منظور نظارت و اطلاع‌رسانی بهره جست که گماشتن «ام الشفاء» بر یکی از بازارهای اسلامی گواه بر این مدعاست. افزون بر این، خود سفارش فرمود: برای هر صنف [در امر نظارت] از افراد شایسته آن صنف استمداد جویند.^۳

به این ترتیب می‌توان گفت که استعانت از فرهنگ و هنارهای اسلامی، ایجاد نظارت را نه تنها در جنبه منفی، بلکه در جهت بالندگی و نوآوری در تمام امور اقتصادی مورد تأکید قرار می‌دهد. این در حالی است که در عین حال نظارت همه جانبه (سیستمی) اقتصادی بر کارگزاران باید مورد عمل قرار گرفته و در شرایط اقتصاد مقاومتی نقش بسیار مهمی ایفا خواهد نمود.

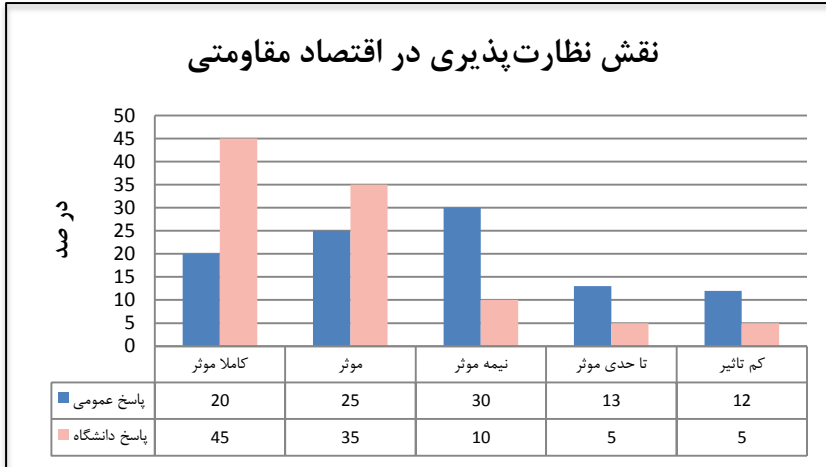
۱. جعفریان. (۱۳۸۰).

۲. طبری. (۱۴۰۷ق).

۳. ناصری. (۱۳۸۱).

در این پژوهش با مراجعه به پاسخگویان در سطح مساجد عمومی و مساجد دانشگاهی، اهمیت نظارت در اقتصاد مقاومتی مورد پرسش قرار گرفت که نتیجه به صورت نمودار و جدول ۴ استخراج شد.

نمودار و جدول ۴. در صد فراوانی گویه‌ها؛ نقش نظارت در اقتصاد مقاومتی

مأخذ: یافته‌های این پژوهش.

همان‌طور که ملاحظه می‌شود، نمازگزاران در مساجد دانشگاهی تأکید بیشتری بر عامل نظارت داشته‌اند و اگر چه همین تأکید در رابطه با مساجد عمومی نیز قابل مشاهده است، ولی تأکید مسأله نظارت‌پذیری در مساجد دانشگاهی بیشتر است.

البته باید توجه داشت که بخش نظارتی باید همه نهادها را در برگیرد، به عنوان مثال، بخش نظارتی بانک مرکزی و بانک‌ها زمانی می‌تواند از کارآیی و اثربخشی مطلوبی برخوردار باشد که بخش‌های دیگر اقتصادی، خط مشی لازم را برای نظارت هدفمند و تخصصی تداعی نماید. در تنظیم این خط مشی، علاوه بر ملاحظه حفاظت اطلاعاتی، لازم است متغیرهای قطعی^۱ و متغیرهای احتمالی^۲ و نیز جایگزین‌های محتمل در هر دو مورد، بر اساس یک سناریوی جامع^۳ مشخص شود.

1. Deterministic
2. Stochastic
3. Comprehensive Scenario

۴-۳. اعتدال معیشتی

عنصر سوم در تشریح هنجاره صبر در کلام مولای متقیان علی (ع)، زهد و به تعبیری اعتدال در معیشت و دوری از اسراف و تبذیر است که این عامل نیز زمانی که به عنوان یکی از عوامل استعانت ناشی از صبر تلقی می‌شود، می‌تواند پشتوانه دیگری در اقتصاد مقاومتی باشد. اسلام از یک سوی، راه مصرف را برای انسان‌ها باز می‌گذارد تا نیازهای دنیوی برای آنها سامان پذیرد و زندگی برایشان میسر شود و از سوی دیگر، کاملاً توجه می‌دهد که مسأله مصرف از جاده اعتدال و شرع خارج نشود و بدین گونه با تأمین رشد حقیقی بتوانند در مقابله با چالش‌ها و تحدیدهای اقتصادی از استقامت بیشتری برخوردار شوند. با توجه به این که اصل مصرف با گزینه و طبیعت انسان هم‌سو است و انسان به‌طور طبیعی و غریزی به مصرف گرایش دارد، دین مقدس اسلام درباره توصیه به مصرف، چندان نیازی نمی‌بیند؛ اما از آنجا که همواره لذت مصرف می‌تواند زمینه ساز انواع لغزش‌ها، تفاخرها و اسراف‌ها باشد، ضرورت اصلاح الگوی مصرف، توصیه دائمی آموزه‌های قرآنی و روایی است. در این صورت بر اثر رعایت این اصل، پیروان اسلام، هم از اصل لذت مصرف باز نمانده و هم مصرف‌زدگی به عنوان مهم‌ترین آفت اقتصاد مقاومتی به حداقل ممکن کاهش می‌یابد.

به این ترتیب با سامان دادن به ساختار مصرفی، می‌توان رفاه اقتصادی و رشد حقیقی را برای خود و جامعه فراهم ساخت. در حدیثی از امام صادق (ع) در این باره می‌خوانیم:

«آیا چنان تصور می‌کنی که خداوند، کسی را که مالی داده به خاطر کرامتش بر او است و فرد محروم از آن را خوار شمرده است؟ هرگز! بلکه مال، مال خداست و آن را نزد اشخاص به امانت می‌گذارد و بر ایشان روا می‌دارد که از آن با میانه‌روی بخورند و با میانه‌روی بنوشند و با میانه‌روی بپوشند و با میانه‌روی زناشویی کنند و با میانه‌روی از مرکب استفاده کنند؛ و هر چه جز آن (مصرف اقتصادی) باشد، به فقرای مؤمنان داده و به نابسامانی زندگی ایشان سامان بخشد. پس هر کس چنین کند، خوردنی و نوشیدنی و سواری و مرکب و زناشویی او حلال است و هر کس، چنین نکند، بر او حرام خواهد بود.» سپس فرمودند: «اسراف نکنید که خدا مسرفان را دوست نمی‌دارد. آیا خیال می‌کنی که چون خدا به کسی مالی دهد و او را در آن امین بداند، به وی این اجازه را می‌دهد که

اسبی را به ده هزار درهم برای سوارشدن خود بخرد؛ در صورتی که اسبی به بهای بیست درهم برای او کافی باشد و [خداوند در قرآن] فرمود: اسراف نکنید که خداوند اسرافکاران را دوست ندارد.^۱

مقام معظم رهبری در موارد مختلف نقش مخرب اسراف و تبذیر را به‌ویژه در شرایط هجوم دشمنان اسلام از طریق اقتصادی مورد تأکید قرار داده‌اند:

«باید اعتراف کنیم که عادت‌ها، سنت‌ها و روش‌های غلط، زیاده‌روی در مصرف را به دنبال آورده و نسبت میان تولید و مصرف را، به ضرر تولید بر هم زده است؛ به‌گونه‌ای که یک سوم نان تولیدی و حداقل یک پنجم آب مصرفی، که با آن همه مشکلات و دشواری‌ها تهیه می‌شود عملاً به هدر می‌رود. متوسط مجموع انرژی مصرفی در ایران، بیش از ۲ برابر متوسط جهانی شده و شاخص شدت انرژی در کشور ما یعنی نسبت انرژی مصرف شده به کالای تولید شده متأسفانه ۸ برابر کشورهای پیشرفته است.»^۲

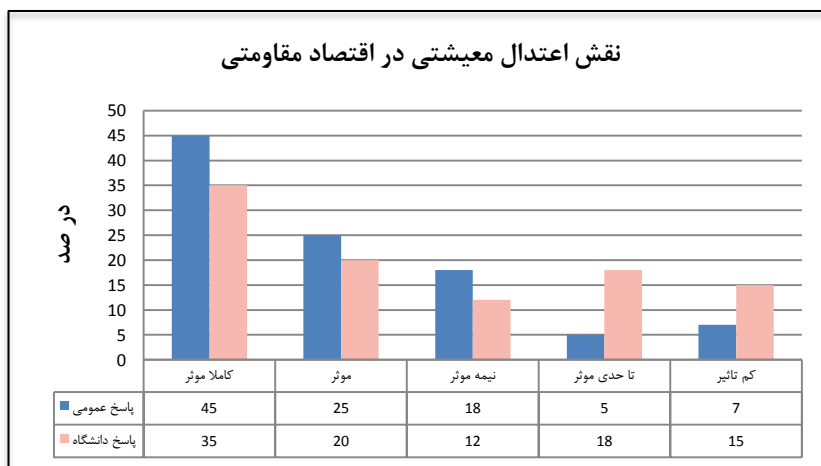
با این حال نگرش پاسخگویان در رابطه با اهمیت اعتدال معیشتی در اقتصاد مقاومتی قابل ملاحظه است. بدیهی است رفتار افراطی در مصرف، مقاومت اقتصادی ما را از درون تضعیف می‌نماید و زمینه‌ای ایجاد می‌کند که دشمن با توجه به رفتار وعادت اسراف گونه جامعه، فضای مساعدی را برای تهدید تدارک نماید.

با مراجعه به پاسخگویان در سطح مساجد عمومی و مساجد دانشگاهی، اهمیت اعتدال معیشتی و نقش الگوی مناسب مصرف در اقتصاد مقاومتی مورد پرسش قرار گرفت که نتیجه به صورت نمودار و جدول ۵ استخراج شد.

۱. الحیاه (۱۳۸۰).

۲. رهبر معظم انقلاب اسلامی (۱۳۸۸).

نمودار و جدول ۵. در صد فراوانی گویه‌ها؛ نقش اعتدال معیشتی در اقتصاد مقاومتی

مأخذ: یافته‌های این پژوهش.

همان‌طور که ملاحظه می‌شود، هر دو گروه مورد بررسی با نسبتی بالا بر اهمیت اصلاح الگوی مصرف و معیشت تأکید کرده‌اند. اگرچه میزان تأکید در مساجد عمومی به علت سن و تجربه بیشتر بوده است، ولی باید توجه داشت که حداقل در گفتمان مستقیم این مهم مورد توجه بوده است. آنچه در این میان باید مورد پیگیری قرار گیرد برنامه‌ریزی برای نفوذ این نگرش در رفتار عملی تمام اقشار جامعه است که لزوماً رسانه‌ها و ارگان‌های دیگر مرتبط می‌توانند این تغییر مثبت را در بهبود الگوی معیشتی برقرار نمایند.

۴-۴. فرصت آفرینی

در رابطه با فرصت آفرینی و به عبارت محدودتر، کارآفرینی، اندیشه خیرخواهانه پیامبر اکرم (ص) مورد تصدیق مورخان و صاحب‌نظران بوده و هست و آن چه از سخنان ایشان استفاده می‌شود، این است که در شکوفا کردن استعدادهای نهانی و جامه عمل پوشاندن به آرمان‌ها و تبدیل مرحله فکر و اندیشه به عمل و محصول، گام‌های اساسی را باید طی نمود.

به این ترتیب نخستین گام پس از آموزش که بارها به آن توصیه شده، زمان شناسی است، پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «کسب و کار، در گرو زمان و فصل مناسب خویش است».^۱

گام دوم در فرصت آفرینی تداوم در استحکام عمل است. پیامبر می‌فرماید: «هر کسی از شما که کاری را انجام می‌دهد، باید آن را با استحکام به سرانجام برساند»^۲ و نیز می‌فرماید: «کار خدا را عزیز دار تا خدایت عزیز کند».^۳

فرهنگ راستین اسلامی فرد را وا می‌دارد تا علاوه بر تصمیم‌گیری صحیح، مناسب و دقیق، ایده و فکر جدیدی را در راستای سود مردم بیافریند و در حوزه‌ای وسیع، از خلاقیت و پشتکار و دقت برخوردار باشد. زمانی که یک فرصت (کار) آفرین، احساس ذوق و هیجان می‌کند، به یک فکر و ایده جدید می‌رسد و آن گاه، پشتکار لازم را از خود نشان می‌دهد. پیامبر اکرم (ص) در این باره می‌فرماید: «بهترین مردم، کسی است که برای مردم، سودمندتر باشد».^۴

بنابراین دیانت ملازم با صبر، در عین حال جامعه را در گرایش به فرصت آفرینی و سودبخشی به دیگران ترغیب نموده و از این جهت است که اقتصاد مقاومتی با توجه به نرم‌افزارهای مناسب هنجاری می‌تواند از پشتوانه محکمی برخوردار شود.

همان‌طور که گفتیم با دریافت نظرات پاسخگویان در سطح مساجد عمومی و مساجد دانشگاهی، اهمیت فرصت آفرینی و نقش سودمندی برای دیگران در تقویت اقتصاد مقاومتی مورد پرسش قرار گرفت که نتیجه به صورت نمودار و جدول ۶ استخراج شد.

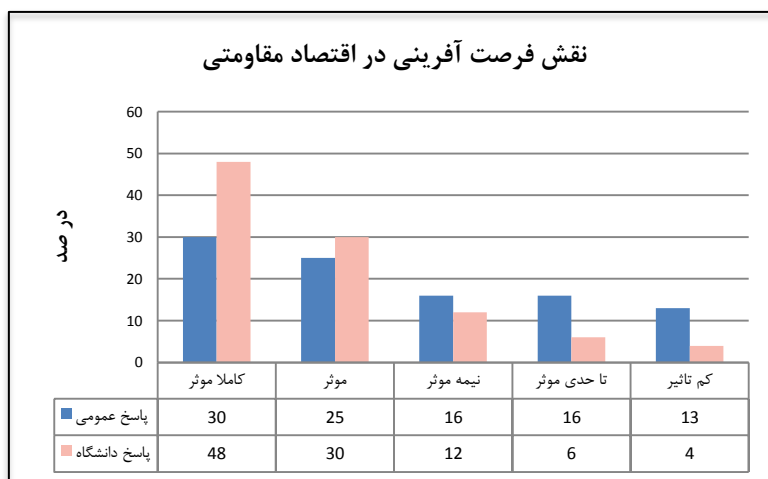
۱. بحار، ج ۷۷.

۲. نهج الفصاحه، ۲۲۱.

۳. همان مأخذ، ۳۴۴.

۴. همان مأخذ، ۳۱۷.

نمودار و جدول ۶. در صد فراوانی گویه‌ها: نقش فرصت آفرینی در اقتصاد مقاومتی

مأخذ: یافته‌های این پژوهش

بر اساس جدول و نمودار ۶ مسأله فرصت آفرینی مورد تأکید پاسخگویان هم در مساجد عمومی و هم در مساجد دانشگاهی قرار گرفته، ولی تأکید این ویژگی مهم در مواجهه با موانع اقتصاد مقاومتی در مساجد دانشگاهی بیشتر بوده است. این نتیجه از نظر عقلی نیز می‌تواند قابل قبول باشد؛ زیرا فرصت آفرینی و خلاقیت بیشتر در تخصص دانشگاهیان است، در عین حال که نمی‌توان نقش آحاد دیگر مردم را در این امر نادیده گرفت.

با این حال، همزمان با اعمال مثلاً سیاست‌های ویژه اقتصادی مانند سیاست‌های پولی و ارشادی سیستم بانکی در حوزه‌هایی که باید از سرمایه در گردش استفاده شود و یا به‌نحوی سرمایه‌گذاری ثابت صورت گیرد، لازم است که ستادی ویژه با تأکید بر سیاست‌های درآمدی و مالی مترصد تشویق و شکوفایی فرصت آفرینی به‌ویژه در رابطه با سیاست‌هایی باشد که در این میان قابل طرح هستند؛ مانند جایگزینی درآمدهای ناشی از تولید به جای نفت؛ درآمدهای ترانزیتی، توسعه گردشگری و تشویق کارگاه‌هایی که توانسته‌اند کار آفرینی و بهره‌وری را ارتقا دهند و یا حتی با متکثر نمودن شرکای تجاری از یک شریک عمده به چندین شریک کوچکتر و امثال آن.

۵. نتیجه‌گیری

به‌طور کلی تأمین هنجارهای^۱ اسلامی ناشی از صبر در مفهوم واقعی آن، زیر بنای هرگونه تحول اثباتی در اقتصاد مقاومتی است. صبر با توجه به ویژگی‌هایی که در این بررسی با تعبیری از کلام مولای متقیان علی (ع) نام بردیم، هر مشکل عظیمی را کوچک می‌سازد. در حقیقت هنجارهای ناشی از صبر که با عناوین "دور اندیشی"، "نظارت‌پذیری"، "اعتدال معیشتی" و "فرصت آفرینی" که شرط لازم برای تحقق اقتصاد مقاومتی است، همگام با اعتقاد قلبی، یعنی توجه به خدا و پناه‌بردن به او، روح ایمان را در انسان بیدار نموده و او را متوجه می‌سازد که تکیه‌گاهی مستحکم دارد و با یاری جستن از این هنجارها، انسان در برابر سختی‌ها توان دو چندان یافته و قادر می‌شود فرصت‌های نوآورانه را خلق نماید.

البته آنچه در این بررسی پس از یک نظرخواهی علمی در مساجد عمومی و مساجد دانشگاهی مورد پژوهش قرار گرفت، امکان تقسیم‌کاری بود که با ملاحظه صلاحیت و تخصص و نیز علاقه پاسخگویان، بتواند در ارتقای نرم‌افزاری اقتصاد مقاومتی ایفای نقش نماید.

همان‌طور که در متن این بررسی خاطر نشان شد، این پژوهش نشان داد که اگرچه تمام عوامل باید مورد ملاحظه جامعه اسلامی باشد، ولی اصلی‌ترین هنجارهای مؤثر، عوامل چهارگانه پیش‌گفته بوده و عوامل دیگر خود زیرمجموعه‌ای از این عوامل خواهد بود. بر اساس این پژوهش به‌طور نسبی تأکید پاسخگویان مساجد عمومی بیشتر بر تأثیر دوراندیشی و اعتدال معیشتی و تأکید دانشگاهیان بیشتر بر نظارت‌پذیری و فرصت آفرینی بوده است. این مسأله نشان می‌دهد که برای تحقق اقتصاد مقاومتی برنامه‌ریزان باید بر انطباق هنجارهای تخصصی عامل‌های اقتصادی طبقات اجتماعی توجه نموده و در عین حال لازم است نوعی شایسته‌سالاری هرچه بیشتر مد نظر قرار گیرد.

گفتنی است که برخلاف تصور عامیانه اقتصاد مقاومتی را نباید به منزله اقتصاد ریاضتی تلقی کرد، بلکه در اقتصاد مقاومتی همان‌طور که اشاره شد، بسته به شرایط زمانی و مکانی همواره باید با رویکرد اعتدالی، معیشت فردی و اجتماعی را سامان داد، اسلام از یک سوی، راه مصرف را برای

انسان‌ها باز می‌گذارند تا نیازهای دنیوی برای آنها سامان پذیرد، ولی هم‌زمان توجه می‌دهد که مسأله مصرف نباید از جاده اعتدال و شرع خارج شود. در هر حال این بررسی می‌تواند در فضایی وسیع‌تر صورت گرفته و با شناخت و تأمین نگرش‌ها و هنجارهای گروه‌های اجتماعی به برنامه‌ریزی اثباتی اقتصاد مقاومتی کمک نماید.

منابع

- ابلاغیه سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی از سوی مقام معظم رهبری، ۱۳۹۲ / ۱۱ / ۲۹.
- ابن ابی الحدید (۱۳۸۲ ق). شرح نهج البلاغه، ج ۱. تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، قاهره، ص ۲۳۱.
- ابن الاثیر (۱۴۰۰ ق). اسدالغابه، ج ۲. بیروت، دار احیاء التراث العربی، ص ۳۰۹.
- پیغامی، عادل. (مرداد ۱۳۹۱). ۱۰ نکته درباره تحقق اقتصاد مقاومتی. پایگاه www.Khamenei.ir
- جعفریان، رسول. (۱۳۸۰). تاریخ تحول دولت و خلافت. قم، دفتر تبلیغات اسلامی. صص ۷۰-۱۶۸.
- حشمتی مولایی، حسین. (۱۳۵۹). نظریه‌ای بر اقتصاد اسلامی. تهران، انتشارات یاسر، تهران.
- حشمتی مولایی، حسین. (۱۳۸۹). رهیافت میان رشته‌ای در آموزش و پژوهش اقتصاد اسلامی. فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات میان رشته‌ای در علوم انسانی. تابستان ۱۳۸۹.
- حکیمی، محمد رضا؛ حکیمی، محمد و حکیمی، علی. (۱۳۸۰ ش). الحیاء. ترجمه احمد آرام. دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران، چاپ سوم، ج ۴، صص ۳۲۱ و ۳۲۲.
- رهبر معظم انقلاب اسلامی، دیدار با اجتماع عظیم زائران حرم رضوی و مردم مشهد، ۱۳۸۸/۱/۱.
- سکاران، اوما. (۱۳۸۱). روش تحقیق در مدیریت، ترجمه محمد صائبی و محمود شیرازی، تهران، موسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی.
- طبری، محمدبن جریر. (۱۴۰۷ ق). تاریخ طبری، ج ۲، بیروت، الاعلمی، صص ۵۶۱ و ۵۵۹.
- غررالحمک و دررالکلم، حدیث ۳۳۶۷، نسخه آن ضمن مجموعه ۳۷۸۰ کتابخانه مجلس شورای اسلامی است. این نسخه تاریخ و نام مترجم را ندارد.
- قرآن کریم، سوره بقره، آیه ۴۵
- قرآن کریم، سوره مدثر، آیه ۳۸
- ناصری، عبدالمجید، نظارت در حکومت علوی، مجله معرفت، شماره ۵۲، ۱۳۸۱
- نهج‌البلاغه (۱۳۷۹). مترجم: محمد دشتی، قم، موسسه فرهنگی تحقیقاتی امیرالمومنین(ع)، حکمت ۳۱

- نهج البلاغه (۱۳۷۹)، مترجم: محمد دشتی، قم، موسسه فرهنگی تحقیقاتی امیرالمومنین(ع)، حکمت ۸۲
- نهج البلاغه (۱۳۷۹)، مترجم: محمد دشتی، قم، موسسه فرهنگی تحقیقاتی امیرالمومنین(ع)، نامه ۴۲
- نهج البلاغه فارسی (۱۳۸۴)، ترجمه جمال‌الدین دین پرور، تهران بنیاد نهج البلاغه، نامه ۵
- نهج الفصاحه، (۱۳۸۳) گردآورنده ابوالقاسم پاینده، اصفهان، خاتم‌الانبیاء، ۱۳۸۳، ح ۲۲۱
- نهج الفصاحه، (۱۳۸۳) گردآورنده ابوالقاسم پاینده، اصفهان، خاتم‌الانبیاء، ۱۳۸۳، ح ۳۱۷
- نهج الفصاحه، (۱۳۸۳) گردآورنده ابوالقاسم پاینده، اصفهان، خاتم‌الانبیاء، ۱۳۸۳، ح ۳۴۴
- Adam Rose. (2004). Defining and Measuring Economic Resilience to Disasters. *Disaster Prevention and Management: An International Journal*, Vol. 13 Iss: 4, PP.307 – 314.
- American Enterprise Institute. (2014). *Iran's Economy of Resistance: Implications for Future Sanctions*. November 17, 2014.
- Associated press. (2014). February 19, 2014 2:50 AM.
- Briguglio, L., Cordina, G., Farrugia, N., Vella, S. (2009). *Economic Vulnerability and Resilience: Concepts and Measurements*. Oxford Development Studies.
- Cronbach, L.J. (1970). *Essentials of Psychological Testing*. Harper and Row. P. 161.
- Jones, P. (1976). *Parents Unite: Values, Concepts and Techniques*. Washington, D.C: A National Education Association Publication.
- Krejcie, R.V., and Morgan, D.W. (1970). *Determining Sample Size for Research Activities*. Educational and Psychological Measurement.
- Zinbarg, R., Revelle, W., Yovel, I., Li, W. (2005). Cronbach's, Revelle's, and McDonald's: Their relations with Each Other and Two Alternative Conceptualizations of Reliability. *Psychometrika* 70: PP.123–133.